

kam+ob<kabob deb nomlangan. Hozirgi tillarda *shashlikning kabob* deb atalishi bu tildagi keyingi hodisadir. *Kabob* soʻzi sostavida yuz bergan fonetik oʻzgarish (*m> b; b> v; a> o*)larning barchasi fonetik qonunlarga mos keladi [4].

Meva soʻzi masnaviyda quyidagi maʼnolarni bildirib kelgan: "baʼzi daraxt va butalarning hosili" *Sarvtek ozoda boʻl-u rostkor*, *Yo oʻriku olma bikin mevdor*. 14B-5, "koʻchma maʼnoda" *Ahli nazar shevasini soʻz bila*, *Nuri basar mevasini koʻz bila*. 3A-3. Bu soʻz fors-tojikcha, eski oʻzbek tiliga oʻtib oʻzlashgan va hozirgi oʻzbek tilida ham aktiv qoʻllanadi. Ammo Oʻrxun-Yenisey yozma manbalari, Mahmud Qoshgʻariy lugʻati, "Tafsir"da qayd etilmagan. Alisher Navoiy asarlarida: *Ey chuchuk jonim sening shirin labing*, *Mevai jonim turunji gʻabgʻabing*. (GʻS.359) formasida keladi. Eski va hozirgi tojik tilida **meva** (Ibn Sino asarlarida bu soʻz qayd qilingan), fors tilida میوه **mive** variantida ifodalangan. Eroniy tillardagi **meva-**

mive ,turkiy tillardagi *mive-momə-mive-miyoʻs-meyva-mive-meyve-möğə* variantlarini oʻzaro qiyoslaganda, ushbu soʻzning yasamaliği seziladi. Soʻzda ikki komponent boʻlib, ular keyinchalik oʻzaro kirishib ketgan va oʻzaklar orasida morfologik qayta boʻlinish hodisasi yuz bergan. Ikki mustaqil soʻz bir soʻz holiga kelib qolgan. Bu holatni tadrijiy ravishda koʻrsatganda, u **meva<me(h)+va<me(h)+ba:<meh+ba(r)<beh+bar<bor** boʻlishi kerak. **Meh-beh** soʻzi forscha boʻlib, yaxshi, yoqimli, mazali, bar-bor soʻzi ham meva, hosil maʼnosida kelgan. Meva soʻzi shirin, mazali, yoqimli, samar, hosil demakdir [4].

Masnaviyda keltirilgan oʻzlashma leksemalar oʻsha davr maʼnaviy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy hayotini oʻzida aks ettirish bilan birga tildagi oʻzgarishlarni ham ifodalab berishga xizmat qiladi. Har qanday tilning soʻz boyligida oʻzlashmalarning paydo boʻlishi xalqlarning yaqin aloqalari mahsuli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Haydar Xorazmiy. "Gulshan ul-asror" (Mahzan ul-asror) qoʻlyozmasi. OʻzRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. № 37.
2. Абдушукуров Б. "Қисаси Рабғузӣ" лексикаси. –Т.: Академия, 2008
3. Бафоев Б. Навоӣӣ асарлари лексикаси. –Т.: "Фан", 1983
4. Бафоев Б. "Кўҳна сўзлар тарихи". –Т.: "Фан", 1991
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985.
6. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: "Езувчи", 1991.
7. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004.-Б.55.
8. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. –Т.: "Фан", 2004.

REZYUME. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnavisida ifodalangan oʻzlashma soʻzlar tasnif va tahlil etilgan. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan oʻzlashma qatlama oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda moʻgʻullar istilosidan keyingi) davr holatini oʻrganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va moʻgʻulcha oʻzlashmalar oʻrin egallaydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье классифицируются и анализируются идиомы, выраженные в маснави «Гюльшан ул-асрар» Гейдара Хоразми. В данном исследовании мы изучаем состояние представленных в маснави лексем самоидентификационного слоя в относительно новый (после исламского и монгольского завоевания) период. В эту группу входят арабские, персидско-таджикские и монгольские адаптации.

SUMMARY. In this article, the idioms expressed in the masnavi "Gulshan ul-asrar" by Heydar Khorazmi are classified and analyzed. In this research, we study the state of the lexemes of the self-identification layer presented in the Masnavi in a relatively new (after the Islamic and Mongol conquest) period. This group includes Arabic, Persian-Tajik and Mongolian adaptations.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚУРЫЛЫСЫ ҲАҚҚЫНДА

Г.У.Темирханова - еркин излениўши

Ўзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: ўзлашма сўзлар, билингвизм, лексик ўзлашган сўзлар, морфологик, бирлик

Ключевые слова: заимствованные слова, билингвизм, лексическое заимствование, морфология, единица.

Key words: borrowed words, bilingualism, lexical borrowing, morphology, unit

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасы, лингвистлерде дәстүрий қызығыўшылықты оятады. Ҳәр қыйлы тиллик системалардың өз-ара ҳәрәкетлериниң байланысы нәтийжесинде теориялық хәм әмелий машқалалардың изертлениўи ҳазирги ўақытта мәдениятлар ара активлилик себебинен әҳмийетке ийе болып келеди. Тиллик байланыслар – бул бир бирине тәсир етиўиши бир неше тиллердиң өз-ара ҳәрәкети болып есапланады. Тиллик байланыстың ең көп қолайлы жағдайларының бири бул билингвизм болып есапланады, яғный индивидуумның еки тилге түсиникли болыў қәбилети. Соны да айтып өтиўимиз керек, бул берилген түсиник биринши гезекте, тилдиң түрли дәрежелеринде, атап айтатуғын болсақ структуралық өзлесиў имканияты менен белгиленетуғын тил тарақлылығы дәрежеси менен байланыслы. Лексикалық өзлесиў болса да, сөзлер қабыл етип атырған тилге ең дәслеп өмирдиң ҳәр түрли тараўларынан кирип келгенинде, ең кең тарқалған өзлесиў түрлериниң бири болып қалса да, қарақалпақ тили де структуралық өзлесиў сыяқлы процесс пенен белгиленеди.

Шет тилиндеги сөздиң қурылысы оның пүтинлигин тәмийинлейтуғын бөлеклериниң жайласыўы, тәртиби хәм сыртқы көринисте сүүретленетуғын лексикалық бирликтиң сыртқы дүзилиси сыпатында түсиниледи.

Бирақ соны да есте тутыўымыз керек, ҳәр қыйлы тил ўәкиллери өзлестирилген сөзлердиң морфемалық қурылысын олардың лингвистикалық компетенциясы хәм лингвистикалық қәбилетине байланыслы өзине сай дәрежеде түсиниўи мүмкин. М.Мартысюктиң пикиринше «заманағөй тилдеги көплеген өзлестирме сөзлер морфологиялық тәрептен бир-биринен ажралмайды» деп көрсетеди [3:89]. Қандай да бир шет тилин билетуғын тил ўәкиллерине тән болған басқаша көз қараста қарайтуғын болсақ, өзлестирме сөзлерди ажратыўға болады деп есаплаў мүмкин хәм бул бизлердиң пикиримизше дурыс деп есаплаўға болады. Мәселен, Э.Хауген, өзлестирме сөзлерди қурылыслы белгилерге сай классификациялай отырып, гибридли өзлесиўлерди (жетилиспеген көширме) яғный, шет тилинен кирип келген хәм түпкиликли элементлерден қуралған сөзлерди айырып көрсетеди [4:344-382].

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасын қурылыслы бөлиниўшилиқ хәм бөлинбеўшилиқ көз қарасынан көрип шығып, бизлер төмендеги тийқарғы қурылыслы түрлерди ажратамыз.

1. *Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер*

Ең биринши гезекте соны айтып өтиў керек, яғный лексикалық бирликлерди бирлемши ямаса екилемши

өзлесіу көз қарасынан көріп шығыу мүмкін. Сөзлер ұзақ уақыт дауамында өзлесіуді қабыл етип атырған тилде қурылыслы дүзилиу тенденциясын сақлап қалыуы мүмкін. Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер – булар фонетикалық хәм графикалық тәрәпинен дерек тилине тууры келетуғын өзлестирме сөзлер болып есапланады. Оларды шет тилиндеги қосындылардан ажратыу керек, олардан пайдаланыу қандай да бир халық ямаса мәмлекет өмирин, үріп-әдетлерин, өзін тутыуы хәм дәстүрлерин сүүретлеу әзәрүлиги менен байланыслы. Егер де, бул лексикалық бирликлер топары қарақалпақ тилинде графикалық жазыуларға ийе болса яки аудармаға мүтәж болмаса, оны шет тили қосындылары менен байланыстырып болмайды. Бундай жағдайда транслитерация етилмеген өзлестирме сөзлер хақында айтыуымыз керек. Мысал ретинде мына сөзлерди хәм шәртли қысқартыуларды алып қарауымызға болады: CD (инглизше, compact disk) - компакт-диск, bye (инглизше, хош бол, көрискенше), Ltd (инглизше, limited) – жууапкершилиги шекленген жәмийет, OK (инглизше, яқшы, болады), VIP (инглизше, very important person) – жүдә әхмийетли адам, game over (инглизше) – ойын таман болды [2:778].

2. Прототиплерге қурылыслы рәуиште сай келетуғын транслитерацияланған өзлестирме сөзлер

Транслитерация уақтында шет тилиндеги сөз, ана тили қағыйдаларына мууапық халда айтылады, бирақ графикалық ассимиляцияға ушрайды. Бул сөзлер топарына соның менен бирге, қарақалпақ тилинде фонематикалық бийимлесіуден өткен өзлестирме сөзлерди де айтыу логикалық жақтан туура келеди (яғный, олар қарақалпақ тилине шет тили лексикасының кирип келиу өзгешеликлері менен байланыслы болған фонемаларда тууры келмеушиликлерге ийе) [1:128]. Мысал ретинде қарайтуғын болсақ транслитерация жәрдемінде төмендеги сөзлер өзлескен: бестселлер (инглизше «bestseller» көп тиражда сатылатуғын китап), ананас (немисше «ananas» тропикалық өсимлик хәм оның мийуасы), скрининг (инглизше «screening» жергиликли халықты медициналық көриктен өткеріу ямаса шериклердиң кредитке болған укуплылығын тексеріу), аллегри (итальянша «allegri» билетти сатып алғаннан кейин бирден ойын өткизилетуғын лоторея), ломбард (французша «Lombard» кредит мекемеси), презент (французша «présent» сауға), сироп (французша «sirop» концентрацияланған мазалы еритпе), новатор (латынша «novator» прогрессивли принциптерди орынлаушы адам), скриншот (инглизше «screenshot» пайдаланыушы монитор экранында көріп турған көринис), круиз (инглизше «cruise» жауық маршрут бойлап теңиз саяхаты), motel (инглизше «motel» автотуристлер ушын мийманхана), мускат (французша «muscate» жузим хәм десертли вино сорты), полтергейст (немисше «Poltergeist» ғайрытәбийғый хәдийсе), адресат (немисше «Adressat» қабыллаушы, алыушы), шорт-трек (инглизше «short track» конкида ушатуғын спорттың бир түри) хәм тағы басқалар.

Соның менен бирге меншиклик атлардың көпшилиги өзлесіу уақтында транслитерацияланған. Маселен, Вашингтон (инглизше «Washington»), Лондон (инглизше «London»), Миссисипи (инглизше «Missisipy»), Рэй Чарльз (инглизше «Ray Charles») хәм тағы басқалар.

3. Грамматикалық алмастырылыуы арқалы транслитерация етилген өзлестирме сөзлер

А. Қабыл етиуши тилине аффикслердиң қосылыуы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бул топарды қураушы лексикалық бирликлер қабыл қылушы тилине соншелли дәрежеде бийимлескен, себеби олар қарақалпақ тилиндеги сөз жасалуы процесинде де қатнаса баслады. Бул қабыл етиушиниң аффикслері менен безетилген ямаса алмастырылған сөзлерди өз ишине алады. Мысал сыпатында тартинка (француз тилиндеги «tartine» бир зат қосылған ямаса жағылған нан бөлеклері), мариновать етиу (французша «maringer» бир затты маринадта таярлау), панировкелеу (немисше «panieren» қууырудан алдын сухарикке ямаса уңға былғап алыу) [1:177], фрикаделька (немисше «Frikadelle» фарштан исленген шарик) хәм тағы да басқа сөзлерди атап өтиуимізге болады.

Б. Тийкарғы аффикслердиң қысқарыуы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бундай жағдайда қарақалпақ тилиндеги лексикалық бирлик өзине тән «қысқарған» форманы алады. Маселен: пломбир (французша «plombières») – қаймақ хәм мәйектиң сарыузынан таярланған музқаймақ; профи (немисше «Professional») - профессионал; тату (французша «tattooage») – тери астына бояуларды жағыу арқалы адам денесине сызыу; параметр (грекше «parametron») - формулаларға киритилген ямаса процесстиң ямаса заттың қандай да бир қәсийетин тәрийиплеп беріуши муғдар; инфаркт (латынша «infarctus») – қан айланысы бузылғанлығы себепли тоқымаларда некроз ошағы хәм тағы басқалар.

4. Шет тили аты хәм қабыл етиуши тилдиң анықлаушы сөздиң бирикпеси

Этимологиялық көз-қарастан қарайтуғын болсақ, қарақалпақ тилиниң сөз анықлылығы ең дәслеп қарақалпақша болмауы да мүмкін, бирақ ол тилге жүдә ерте киргенлиги ямаса өмирдиң хәр түрли тарауларында белсенди колланылғаны себепли сөйлеушилер тәрәпинен сондай қабыл етиледі. Бундай уақытта адъектив (келбетлик) шет тили түсинигин конкретлестіриу мақсетинде ислетиледі. Мысал ретинде мына сөзлерди алып қарауымызға болады: лимонлы карамел (французша); липа шайы (түркше); қарелили, алмалы (тийкарғы қурамы бойынша) соус (французша); голландлы, татарда ислеп шығарылған (миллий компонент бойынша) кетчуп (инглизше); женевалы, римли (үлкен шет ел қалалары атлары менен аталған); лионлы, гасконлы, провансаллы (Франция уалаятлары хәм қалалары атлары менен). Субстантив шет тилиндеги ат пенен биргеликте анықластыруу уазыйпасын да орынлауы мүмкін: караоке (японша) приставкасы, эконо́м (грекше) тармақ, чек (инглизше) қағаз хәм тағы басқалар.

5. Шет тили түсинигин қарақалпақша эквивалент комбинация менен алмастыруы

Соны да айтып өтиуиміз керек, шет тили сөзиниң қарақалпақ тилине кириуиниң дәслепки басқышында ондағы еки варианттың бар екенлиги болып есапланады, яғный өзлестирме сөзлер хәм қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклері. Мысалы, винегрет (французша) - француз окрошкасы, помидор (итальянша) – жасыл алма, картофель (немисше) – жер алмасы.

Солай екен, хеш бир тил структуралық тәрәптен толығы менен изоляцияланыушы, агглютинативли ямаса

флексивли емеслигин ҳақыйқат сыпатында қабыл етиўимиз керек.

Соның ушында, шет тилиниң лексикасы каракалпак тили системасына бийимлесип;

- ҳәр кыйлы тараўларда динамиканы көрсетеди;

- белгили өзгерислерге ушрайды; ҳәм баскада бир-затларды қойып дәл корсетин

-Тиллер ара структуралық сәйкес келмеўшиликлерди анализлеў тилдиң раўажланыўын диахронияда көрип шығыў имканын береді.

Әдебиятлар

1. Бахтина С.И. Структурно-семантические особенности заимствованной лексики (на примере тематической группы «Пища и напитки»). // «Вестник» Чебоксарского филиала Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. 2008. № 5. –С. 128, 177.

2. Зенович Е.С. Словарь иностранных слов и выражений. -М.: КРПА «Олимп», 2002. –С.778.

3. Мартысюк М. Характеристика немецких заимствований имен существительных в русском языке: фонетика, акцентуация, морфология, семантика. Poznan: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 1978. –С.89.

4. Хауген Э. Процесс заимствования. // Новое в лингвистике. Языковые контакты. -М.: «Прогресс», 1972. Вып. 6. -С. 344-382.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада қарақалпақ тилига кириб келган ўзлашма сўзларнинг структуравий фарқлари кўриб чиқилади, шунингдек, лексик ва морфологик ўзлашувлар ҳамда уларнинг қарақалпақ тилига кириб келиши изоҳланади.

РЕЗЮМЕ. Данная статья рассматривает структурные дифференции заимствованных слов в каракалпакском языке, а также толкуются лексические и морфологические заимствования и их проникновения в каракалпакский язык.

SUMMARY. This article examines the structural differences of borrowed words in the Karakalpak language, and also interprets lexical and morphological borrowings and their penetration into the Karakalpak language. Borrowed words are those words that entered the Karakalpak language without translations, but with meanings and explanations from foreign languages.

OLIV TA'LIM TEXNIKA YO'NALISHLARIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARNING O'ZBEK TILIDAGI MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

D.Ya.Shermatova – *katta o'qituvchi*

Namangan muhandislik-qurilish instituti

Tayanch so'zlar: nutq, nutqiy faoliyat, nutqiy vaziyat, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkur, dialog, polilog, muloqot muhiti, nutqiy madaniyat, adabiy til va dialektal til.

Ключевые слова: речь, речевая деятельность, речевая ситуация, внимание, память, воображение и мышление, диалог, полилог, среда общения, культура речи, литературный язык и диалектный язык.

Key words: speech, speech activity, speech situation, attention, memory, imagination and thinking, dialogue, polylogue, communication environment, speech culture, literary language and dialectal language.

Muloqot – ko'p o'lchamli, serqirra jarayon. Fikr ifodalash vositalari, fikr mahsuli unda obyektiv va subyektiv omillar bilan uyg'unlashgan holda amalga oshadi. Har bir insonning betakrorligi, uning ruhiy, aqliy, ma'naviy, jismoniy va boshqa xususiyatlari muloqot jarayoni ibtidosi-yu intihosi, uslubi, natijasini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga muloqot yo'nalishi, natijasi ustida yana cheksiz tashqi omillar: nutq sharoiti, vaziyati, hududiy o'ziga xoslik, madaniy muhit, sotsial farq mavjudligini tasavvur qilsak, muloqotni so'zlovchi va tinglovchining shunchaki axborot almashinuvi deb baholash mumkin emas. Muloqotga kirishuvchilar va ularning fikr mahsuli, muloqot vaziyati, muloqot muhiti hisobga olinmas ekan, sifatli muloqot amalga oshmaydi. Shuningdek, muloqot tizimida ulardan birortasining bo'lmashligi ham mumkin emas.

Respublikamizdagi texnika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirish xususida fikr yuritilganda, albatta, quyidagilar bilan fikrlashish, o'rtoqlashish lozim va maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shaxsiy kuzatish va tajribalar natijalaridan ma'lum bo'ladiki, o'rta ta'lim maktablarini tamomlab, Respublikamizdagi texnik yo'nalishdagi mutaxassislar tayyorlovchi oliy ta'lim dargohlariga qabul qilingan talabalarning aksariyatida, 1-kursning avvalidanoq o'zbek tili darslarida nutqiy malakalarini tekshirish va tahlil qilish jarayonida, talaba – bo'lajak mutaxassislarning nutqiy muloqot kompetensiyasining rivojlanganlik darajasi talabga javob bermaydi. Ular mustaqil hamda ijodiy fikrlashi, o'z nutqini og'zaki va yozma tarzda ravon ifodalashda qiyinalishlari, so'z boyligining kamligi, ona tilimizning boy imkoniyatlaridan muloqot jarayonlarida samarali foydalana olmasliklari, matnni qisqartirish, kengaytirish va mazmunini saqlagan holda shaklini o'zgartirishda kamchiliklarga yo'l qo'yishi, shuningdek, tinglovchi sifatida badiiy tasvir vositalarini yaxshi tushuna olmasligi va o'zi ham gapda bunday vositalarni o'rinni qo'llay olmasligi ayon bo'ldi. Bunda talaba va toliblarning lug'at boyligi, gapda so'z va so'z birikmalaridan to'g'ri

foydalanish mahorati, gapni uslubi va grammatik jihatdan to'g'ri tuzishi hamda uni aniq, ixcham, mantiqan tushunarli ifoda etish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan metod va texnologiyalarni qo'llashga ehtiyoj sezilib qolmoqda. Buning bosh sababi esa, oila va boshqa sotsial muhitlarda badiiy kitoblarning o'qilishida deb hisoblaymiz.

Ularining nutqidagi yetishmovchilik va nuqsonlarni bartaraf etish uchun ularga faqat tilning nazariy jihatdan grammatik qurilishinigina emas, balki nutq sharoitidan kelib chiqqan holda fikrni og'zaki va yozma shakllarda amalda to'g'ri, ta'sirli, ravon va lo'nda bayon etish mahoratini ham singdirish zarur. Bu maqsadga erishishda pedagogik texnologiyaning yangi metod va vositalarini qo'llash yaxshi samara beradi. Binobarin, yaxshi samara ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuqori natijalarga erishishda ko'rinadi.

Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni talabalarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ushbu bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan katta pedagogik mahorat va ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi [1].

To'g'ri va sifatli muloqotga erishish uchun o'quv faoliyati davomida talabadan nutq, nutqiy faoliyat, nutqiy jarayon, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlantirishni talab etadi. Bilim oluvchi faol ravishda o'zini o'zi boshqarish uchun, qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun o'qituvchi o'quv faoliyatini samarali tashkil eta olishi zarur. Talaba-o'quvchidagi muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun esa samarali xislat va fazilatlarini rivojlantirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda talabaning nutqiy rivojlanishiga e'tibor berilishi va so'zlashuv madaniyatini tarkib topishi uchun e'tibor bermoq joiz.

Pedagog olimlarning yozishicha, tarbiyadagi eng oliy qadriyat – bu bilim oluvchi shaxsidir. Bu qadriyat pedagogning ongiga, qadriyatlari tizimiga singishi uchun pedagogning o'zini, uning fikrlash tarzini va xulq-atvorini